

Taevatähtedest kirjatähtedeks

LAURITS LEEDJÄRV

Eesti keel on huvitav keel, milles sõna „täht“ tähistab nii kirjatähti kui ka taevatähti. Teadmist ja tarkust öötaevas säravatest tähtedest saab edasi anda sõnade, lausete ja tekstidega, mis koosnevad tähtedest. Tõsi, on ka veel rahatähed ja lavatähed, aga need kipuvad tähetundjatele ehk teaduse- ja kultuuriinimestele enamasti kaugeks ja kättesaamatuks jääma. Piirdumegi siinses loos kaht esimest liiki tähtedega ehk vaatame, kuidas taevatähti on kirjatähtedeks teisendatud ja seda just eesti keeles, sest tähistame ju sel aastal eesti raamatu 500. aastapäeva. Järgnev käsitlus ei ole kindlasti ammendav, kuid püüab siiski välja tuua olulisemad teetähised ja suundumused.

Eestikeelne täheteadus ehk astronoomia on eesti raamatuga võrreldes õige noor. Kui üritame heita ajaloolist pilku sellele, kuidas tähtedest kirjutamine on eesti keeles arenenud, tuleb tegemist autoritega, kes on tuntud hoopis teistelt elualadelt. Kirjutise esimeses pooles, mis käsitleb teemat kuni eestikeelse rahvusülikooli loomiseni 1919. aastal, olen suuresti toetunud Andres Kuperjanovi raamatule „Eesti taevas“¹. Loodan, et endine kolleeg Kuperjanov ei pane pahaks, kui põhjendan tema erilist sobivust sellise raamatu autoriks asjaoluga, et ta ise on ümber kvalifitseerunud Tõraverre tähefüüsikust kirjandusmuuseumi folkloristik.

Saksa pastorid toovad tähed maarahvale lähemale

Kuperjanovi järgi pärinevad varaseimad Eestis trükisõnas ilmunud teated taevakehadest 17. sajandist. Ei saa öelda, et need on eestikeelsed teated, vaid tegemist on mõne üksiku sõnaga, mida tuntud eesti keele grammatika koostaja, esimese eestisaksa sõnaraamatu autor ning kirikukäsiraamatute ja -lauluraamatu tõlkija, pastor, praost ja konsistooriumi assessor Heinrich Stahl (1600–1657) toob ära oma teoses „Anführung zu der Esthnischen Sprach“ (1637). Peab mainima, et Kuperjanovi raamatus lk 9 toodud näidetest leiab digiarhiivist Digar saadaolevas Stahli raamatus² vaid sõna „techt“ taevatähe kohta. Kuu faaside nimetusi (noor kuu, vana kuu, täiskuu, vana kuu põhi) otsingumootor ei leia, võib-olla on need ilmunud mõnes teises Stahli raamatus.

Ka järgmised taevakehade ja -nähtuste eestikeelsed nimetused pärinevad saksa päritolu vaimulike raamatutest. Olgu siin nimetatud Heinrich Göseken (vanem) (1612–1681), kes tegi oma elutöö Kullamaal ja kelle sulest ilmus 1660. aastal põhjalik

Laurits Leedjärv, PhD, kaksiktähtede kaasprofessor, Tartu Ülikooli Tartu observatoorium, Observatooriumi 1, Tõraverre, Nõo vald, 61602 Tartumaa, laurits.leedjarv@ut.ee

¹ A. Kuperjanov. Eesti taevas. Uskumusi ja tõlgendusi. Tartu: Eesti Folkloori Instituut, 2003, lk 9–33.

² <https://www.digar.ee/arhiiv/et/kollektsioonid/20560> (27.08.2025).

„Manuductio ad Linguam Oesthonicam“ (Juhatus eesti keele õppimiseks), mis muu hulgas sisaldab enam kui 9000 märksõnaga saksa-eesti sõnastikku. Märkimist väärib ka Jüri pastor, eelkõige piiblitõlkijana tuntud Anton Thor Helle (1683–1748), kelle toimetatud keelekäsiraamat „Kurtzgefasste Anweisung zur Ehstnischen Sprache“ (1732) sisaldab lühikese eesti keele grammatika kõrval 525 vanasõna ja kõnekäändu, 135 mõistatust ning umbes 7000 sõnaga eesti-saksa sõnastikku. Viimane põhineb Pärnu ja Tori pastori ning Pärnu praostkonna praosti Salomo Heinrich Vestringi (1663–1749) suurel sõnaraamatul „Lexicon Esthónico Germanicum“ (u 1720–1730). Eesti Kirjandusmuuseum on teinud selle internetis kättesaadavaks³ ja nii võime seal märksõnale „täht“ leida koguni viis tähendust, millest viimane on „Taewa Täht“ (*der Stern* ehk *Stern am Himmel*). Selle all võib leida osutusi tähtkujudele ja tuntumatele üksikutele tähtedele: Taewa Wanker, Sööl (Sõel), lisaks eraldi Uus Sööl ja Wanna Sööl, Ku Sullane, Koido Täht, Öhha Täht, Hunt Härja kõrwal. Sealsamas on ilmselt esimest korda kirja pandud rahvatarkus „Kui Sööl läab Hakko, siis läab Härg Wakko“ (Kui äsja tõusnud Sõel kaob aovalgusse, on aeg alustada kevadküündi).

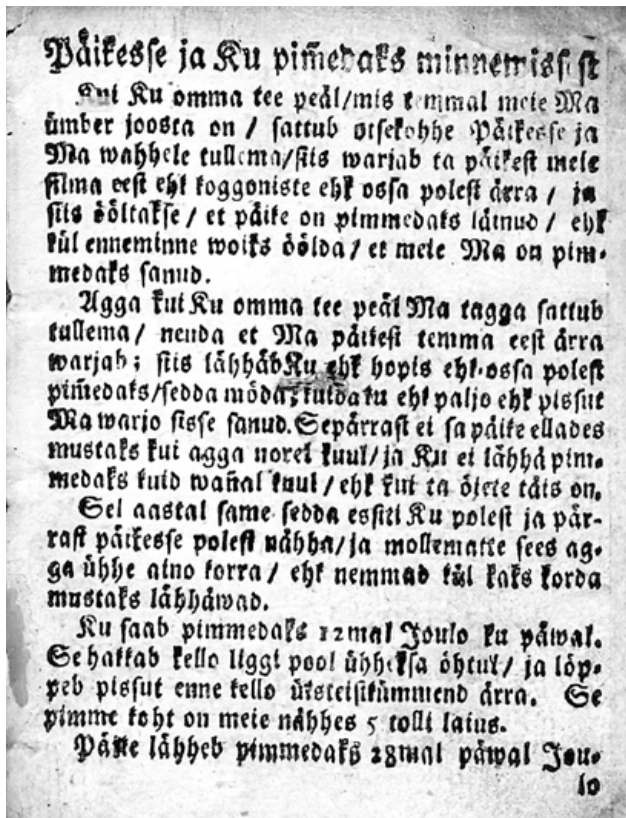
Senised näited hõlmavad peamiselt põhjakeelset keelt. Lõuna-Eesti hõngu lisab Otepää pastori Johann Christoph Clare (1692–1743) käsikirjaline sõnaraamat „Cellarius Esthónico-Germanicus oder Wörter-Buch der Ehstnischen Sprache“ (1730), milles muu hulgas leidub komeedi lõuna-eestipärane nimetus „hännaga täht“. Olgu saksa soost vaimulike rea lõpetuseks mainitud üks 18. sajandi olulisemaid rahvalgustajaid, kauaaegne Põltsamaa koguduse õpetaja August Wilhelm Hupel (1737–1819), keda vahel on nimetatud esimeseks entsüklopedistiks Eestis. Tema loodud valgustusliku lugemisseltsi raamatukogus oli üle 400 köite. Hupeli sakslastele suunatud õpperaamat „Ehstnische Sprachlehre für beide Hauptdialekte“ (1780) toetub samuti peamiselt eelkäijate Vestringi, Clare ja Helle töödele ning sisaldab hulgaliselt tähtede nimetusi ja nendega seotud väljendeid. Hupeli 1774. aastal ilmuma hakanud kolmeköitelises peateoses „Topographische Nachrichten von Lief- und Ehstland“ (Topograafilisi teateid Liivi- ja Eestimaalt) võib leida kalendriandmeid taevanähtuste kohta.

Iga kalender on olemuselt astronoomiline kirjandus, sest kogu meie ajaarvamine põhineb ju taevastel liikumistel. Eestis trükitud saksakeelseid kalendreid, milles leidub ka astronoomilisi andmeid, on Kuperjanovi raamatus tsiteeritud Heino Eelsalu artikli järgi teada juba aastast 1602⁴. Vanim säilinud eestikeelne kalender – „Eesti-Ma Rahwa Kalender ehk Täht-Ramat“ – pärineb aastast 1732, väljaandja Jacob Johann Köler (vahel ka kujul Jakob Joan Köler, 1698–1757). Endel Annuse andmeil⁵ ilmus esimene selle sarja kalender hiljemalt aastaks 1720. Neis kalendrites on antud päikesetõusu ja -loojangu ajad iga kuu keskpaigas ja muidugi Kuu faasid, mis olid olulised väga paljude tegevuste jaoks (millal on hea aadrit lasta, kuppe panna, arstirohtu

³ <https://www.folklore.ee/~kriku/VESTRING/index.htm> (28.08.2025).

⁴ H. Eelsalu. Kalendrikorralduse põhiapid. – Eesti Loodus 1976, 5, lk 319–323.

⁵ E. Annus. Millal ilmus esimene eestikeelne kalender? – Keel ja Kirjandus 1974, 10, lk 611–612.

Vanim säilinud eestikeelne kalender – „Eesti-Ma Rahwa Kalender ehk Täht-Ramat“ – avaldas aeg-ajalt kirjutisi ka taevastest asjadest. Nii võib 1749. aastal leida kalendri lisast seletuse päikese- ja kuuvarjutuste kohta. Allikas: <https://www2.kirmus.ee/grafu/raamat.php?id=124>

võtta, juukseid lõigata jne). Kalendri lisas võib näiteks 1749. aastal leida tõenäoliselt saksa keelest tõlgitud pikema seletuse päikese- ja kuuvarjutustest („Päikesse ja Ku pimmedaks minnemisest“).

Kalendrid jäid peamiseks rahvalgustusliku kirjanduse liigiks vähemalt pooleteiseks sajandiks.⁶ Seesama „Eesti-Ma Rahwa Kalender“ avaldas aeg-ajalt pikemaid kirjutisi taevastest asjadest, autoriteks kirjamehed, kes omakorda olid enamasti jälle vaimulikud. Näiteks Torma ja Lohusuu pastori Franz Gotthilf Friedrich Asveruse (1747–1818) lugu 1806. aasta kalendris kannab pealkirja „Üks jutt, mis üks tark ja moistlik issa omma pojaga ajas, neist mitmesuggutsist tähtedest“. Nende „mitmesuggutste“ tähtede hulgas on lisaks kinnistähedele ka *käijad tähed* ehk *planetid* ja *hulkja tähed* (komeedid).

Kalendrisabade sagedane autor oli õ-tähe isa Otto Wilhelm Masing (1763–1832). Tema sulest võib leida näiteks kirjutised „Päwa- ja Ku warjutamissest“ (1819), „Maast mis Jummalast kõige maapeälleste elloassemeks lodud“ (1825), „Päwa tõusmisest ja werimisest“ (1826) jt.

⁶ Vt Eesti-Ma Rahwa Kalendri eri aastakäike: <https://www2.kirmus.ee/grafu/grupp.php?id=20> (23.09.2025).

Tarkus algab kooliraamatust

Kalendrite kõrval kujunesid 18. sajandil oluliseks teadmiste allikaks kooliraamatud, eriti laialt hakkasid need levima 19. sajandi keskpaiku. Kirjamees ning kauaaegne Vastseliina ja Rõuge koguduse õpetaja George Gottfried Marpurg (1755–1835) andis 1805. aastal välja lõunaestikeelse õpiku „Weikenne oppetusse nink luggemisse Ramat Tarto ma-rahwa kooli laste tarbis“, mis on tänapäeval kättesaadav ka Digaris⁷. Olgu siinkohal stiilinäitena toodud väike katkend dialoogist koolmeistri ja õpilaste vahel:

Tanjo. Ent mes ne tähhe omma taiwa süllen?

Koolm. Ne omma ka ossast ma-kugli, ossast päiwa-kugli. Mõnne neist omma ni sure, kui meije ilma-ma, mõnne neist omma weel palju suremba.

Kattri. Ent mink perräst näutwa nemma meile ni weikest wälja ni kui küünle?

Koolm. Se tullep sest, et nemma ni kawwen meije mant ärra omma.⁸

Koolikirjanduse klassikasse kuulub muidugi Carl Robert Jakobsoni (1841–1882) „Kooli Lugemise raamat“, mille esimene jagu ilmus 1867, teine 1875 ja kolmas 1876 ning mille arvukaid kordustrukke kasutati koolides veel 20. sajandi esimesel kümnendilgi. Esimese jao viimane peatükk „Taewa lautus“ sisaldab kümmekonnal leheküljel põhiteadmisi Päikesest, Kuust ja tähtedest. Otseselt teadmisi andvate lugemiste vahele on põimitud paar Martin Körberi (1817–1893) luuletust ja Friedrich Reinhold Kreutzwaldi (1803–1882) ennemuistne jutt „Vaskjala silla piiga“. Kuu ja Päikese varjutused, Kuu veerandid, meie maakera teekond ja paljud muud asjad seletatakse ära nii, et see sobiks ka tänapäevastesse kooliõpikutesse. Tähtede jaotus kolmeks seltsiks – kindlad tähed, rändajad tähed ehk planeedid ja sabaga tähed ehk komeedid – on samuti asjakohane, kuid ei anna aimu nende taevakehade olemuslikust erinevusest. Täiesti nüüdisaja teadmiste kohaselt räägitakse valguse kiirusest, üks katkend raamatu 255. osast „Walgus“ võiks siinkohal olla sobiv stiilinäide:

Walguse kärmus, millega ta ennast laiali lautab, on määratu suur; meie maa on liig väike selle tarwis, et tema peal walguse kiirgede teed wõiks mõõta. Ühes ainsas sekundis, see on, nii kaua kui umbes 40 tolli pikkune kellaraag ühe löögi teeb, rändab walgus ligi 300,000 wersta ära ja wõib selle aja sees 7 kunni 8 korda ümber meie maakera joosta. Kuust kunni meie juure tarwitab walguse kiirg paljalt ühe sekundi, päikesest kunni meie juure kulub tal küll ju 8¼ minutit ära, see on aga ka tee, mida kõige kärmem auruwanger peatamata 500 aastat otsa jookseks.⁹

Tänapäevased „auruwangrid“ on siiski pisut kärmemad, kiirusega 90 kilomeetrit tunnis peatumatult sõites jõuaks Päikeseni 190 aastaga.

Tähtedest kirjutavate kooliraamatute rida on loomulikult palju pikem. Mainigem siin veel Mihkel Kampmaa (aastani 1936 Kampmann, 1867–1943) väga populaarset „Kooli Lugemiseraamatut“, mille käsitus üldjoontes kordab Jakobsoni oma, kuid

⁷ <https://www.digar.ee/arhiiv/et/kollektsioonid/20601> (1.09.2025).

⁸ Samas. (Originaalis lk 48.)

⁹ <https://www.digar.ee/arhiiv/et/raamatud/17545> (1.09.2025). (Originaalis lk 223.)

sisaldab rohkem muistendeid. Üks tuntumaid muistendite kirjapanijaid Kreutzwald koostas aga aastatel 1848–1849 viis numbrit täiskasvanuile (aga miks mitte ka koolilastele) mõeldud trükist, mida võiks pidada esimeseks üldharivaks eestikeelseks aimeajakirjaks, „Ma-ilm ja mõnda, mis seal sees leida on. Tullosaks ja õppetlikuks aeawiteks Ma-rahwale“. Läbi viie numbri lähevad taevased jutud tasapisi Maast ja Päikesest *kinni-tähtedeni*. Urve Sildre ütleb 2003. aasta faksiimileväljaande eessõnas, et kuigi eesti rahvas oli juba varem kalendrisabadest ja rahvavalgustuslikest raamatutest täheteaduslikke teadmisi saanud, oli Kreutzwaldi panus süstemaatilise ülevaate andmine.¹⁰ Olgu sellegi väljaande stiilist üks näide:

Et meie tähhettundjad sedda märato tähtede ulka õlpsamalt jõuaksime üllewadata, sellepärrast olleme mõnne tähtsa tähhele isse nimme annud, ehk neile, mis mingi kujju kombel troppis seiswad, sähherduse kujju nimme pannud, kui rist, kroon, kässikannel; ehk meie tõmbame mõttes 20, 50 wai 100 tähhe ümber wiroke sed, mis peaaego ellaja kujju wisi wälja näitab ja nimmetame sedda möda: hunt, wähk, luige ehk kellegi mu ellaja nimme järrel. Seddawisi kokko seatud tähti kutsutakse Tähhelukujudeks, ja nimmetasime jubba üllemal luggejale 12 taewamärki ellaja rõngas, kui neitsi, kaksikud, kabbo ja teised; ja kõik tähhed – sured ja pissokesed, mis ühhes nisugguses tähhelukujju pires seisawad, on selle tähhelukujju ommaksed; ja juhtuks korra üks neist puduma, ehk iljemine taewa külgi tulles, sedda panneksime meie kohhe tähhele, agga ei jõuaks siiski ommast wäest asja öiendada ehk korrale seada.¹¹

Loodetavasti on see tekst tänapäeva lugejale arusaadav, selgitust vajab võib-olla „ellaja rõngas“, mis on loomaring ehk sodiaak, ja selle tähtkuju „kabbo“, mis tähendab härja ehk Sõnni tähtkuju.

Niisiis on täheteaduslikke teadmisi eesti rahvale seni vahendanud vaimulikud, kirjamehed ja teised kultuuritegelased. Selle ajajärgu kulminatsiooniks võiks olla meie suurmehe Jakob Hurda (1839–1907) teos „Eesti astronomia“ (1899). Postimehe trükikoda andis raamatuna välja kõne, mille Hurt pidas 10. jaanuaril 1899 Peterburi Eesti Jaanikoguduse Noortemeeste Seltsis. Selle umbes 60-leheküljelise käsitluse eesmärk näib olevat kahetine: anda ülevaade teadmistest Päikesest, Kuu ja tähtede kohta ning – ja see paistab Hurdale tähtsam olevat – võtta kokku eesti rahvapärimeeste taevaste asjade kohta. Viimase kogumine sai alguse 1888. aasta üleskutsest „Paar palvid Eesti ärksamaile poegadele ja tütardele“. Rahvaastronomia puhul huvitab Hurta just teadusest ja kirjasõnast rikkumata suuline pärimeeste teadmine, taevatähed ilma kirjatähtedeta. Igatahes on raamat ka tänapäeval mõnuga loetav ja kenasti kättesaadav.¹²

Ühe huvitava elemendina leidub raamatu lõpus „Ainete ehk asjade nimekirj (Numbrid nimede taga juhatawad lehekülgede pääle, kus aineid ehk asju nimetatakse

¹⁰ U. Sildre. Eessõna – Ma-ilm ja mõnda, mis seal sees leida on: faksiimiletrükk on pühendatud Fr. R. Kreutzwaldi 200. sünniaastapäevale. Tallinn: Eesti Rahvusraamatukogu, 2003, lk 3.

¹¹ <https://www.digar.ee/viewer/et/nlib-digar:222/21452/page/143> (1.09.2025).

¹² <https://www.digar.ee/arhiiv/en/collections/14817> (2.09.2025).

-- 11 --

Kuu on õõ küünal, nagu päifene päewa küünal. Tema annab valgust õõ pimeduses, mis ommeti tarwis on. Nimelt on kuu ka mõjus abi waraste wasta, et nemad oma kurgatõõga liiale ei lähe. Kuu on „waraste hirmutaja“, ütleb rahwasuu. Seda tunnewad ka wargad ära ja kardawad kuuwalget. Kord läinud mees ja naene kiritut ära kiskuma. Aga taewataat ei tahtnud seda mitte ja wõtnud püha toja oma kange kaitsemise alla. Tema lastnud kuu pilwe alt wälja tulla ja waraste pääle paista. Warastele olnud see wäga wastu meelt, nemad rääkinud isefestes: Kuuwalgel wõib meid näha, — läheme ja teeme kuu mustaks. Selle tarbeks wõtnud nemad toowritäie tõrwa kahe wahela ja läinud kuu mustaks tõrwama. Taewataat ei kannatanud seda mitte ja pannud mõlemad, mehe ja naese, kuu külge kinni, tõrwariiht kahe wahela, — täheks, et keegi ei pea mitte enam warastama minema. Praegu on nemad kuu pääl näha, sest kuu tumedad plekid, nimelt täiekuu ajal, annawad meile sest selget tunnistust. Nii räägib rahwas Saaremaal. Seejama jutt „kuu tõrwamijest“ on ka mujal pool Eestimaal wäga tuttav ja räägitakse teda mitme tõijendiga. Sedarwiiji seletab Eesti rahwas kuu plekid ära. Aga Wõrumaal on veel üks tõine jutt kuu plekidest olemas. See käib nõnda. Kord elanud ja orjanud üks tütarlaps. Selle käest on wäga palju orjusi nõutud. Ka laupäewa õhtu ei ole temale asu antud, et küll ommeti laupäew pool päewa on.*) Ta on alati laupäewa õhtu pidanud jauna tütma, wett tändma ja wihtu walmistama. Selle raste ifte all õhates on ta ühel laupäewa õhtul kaewu juurest jauna poole minnes laulnud:

*) Wõru- ja Tartumaal nimetatakse laupäewa „pool-päiwaks“, sest et sell päewal waremine õhtule minnaks.

1899. aasta jaanuaris andis Jakob Hurt Peterburi Eesti Jaanikoguduse Noortemeeste Seltsis peetud kõnes kuulajajale ülevaate, kuidas on seletatud taevaseid asju eesti rahvapärimeses. Muu hulgas kõneles Hurt, millega on rahvasuus seostatud Kuult paistvaid tumedaid plekke. Hurda kõne anti samal aastal välja ka raamatuna „Eesti astronomia“ Pildil raamatu 11. leheküljel.

Allikas: <https://www.digar.ee/arhiiv/en/collections/14817>

ehk kus neist seletust tehakse.)“ – teiste sõnadega aineregister. Huvitav on tähele panna, et kui Kreutzwald räägib *tähhekujudest*, millest on saanud tänapäevane sõna *tähtkujud*, siis Hurt kasutab väljendit *tähtede salgad*. Siinkirjutajale ei ole teada, millal hakati eesti keeles kasutama sõna *astronomia* ja millal lisati sinna veel üks „o“. Hurt peab vajalikuks sissejuhatuses joonealuse märkusega seletada, et „astronomiaks“ kutsutakse „Kreekakeele sõnaga taewatähtede uurimise teadust. Mehed, kes tähti uuriwad, on „astronomid““¹³

¹³ Samas. (Originaalis lk 4.)

Eesti täheteadlased Toomemäel ja Tõraveres

Siit on sobiv alustada meie tähekirjade loos uut peatükki, kus areenile astuvad eesti mehed, kes tähti uurivad ja neist kirjutavad. Vähemalt 20. sajandi keskpaigani saab selles kontekstis tõesti rääkida vaid meestest. Eesti soost astronoomide kogukond tekkis koos eestikeelse rahvusülikooli avamisega Tartus 1919. aastal. Ülikooli tähetorni juhatajaks ja astronoomia professoriks sai siis Taavet Rootsmäe (aastani 1936 David Rootsmann, 1885–1959). Ülikoolis õpetamise kõrval tuleb Rootsmäe suureks teeneks pidada astronoomia populariseerimist, siinses kontekstis aga eriti eestikeelse astronoomia terminoloogia loomist ja kooliõpikute kirjutamist, viimast koos füüsikaõpetaja Juhan Langiga (1888–1977). Nende esimene ühistöö „Kosmograafia. Koolidele ja iseõppimiseks“ ilmus 1926. aastal ja sellest anti välja mitmeid kordustrükke¹⁴. Eriti reaalkoolidele mõelduna ilmus 1936. ja 1940. aastal „Kosmograafia algmõisteid“. Omamoodi huvitav on, et Rootsmäe kasutas õpikute pealkirjades pealiskaudsele kirjeldamisele viitavat vanamoodsat sõna „kosmograafia“, kuigi näiteks juba Hurt kasutas astronoomiat.

Veel üks Rootsmäe suur teene, mille ta tegi teoks koos ühe kuulsaima eesti soost astronoomi Ernst Julius Öpikuga (1893–1985), on „Tähetorni kalender“ algatamine. 1923. aastal ilmus „Tartu Ülikooli Tähetorni Kalender 1924. aastaks“. Selle eessõnast võime lugeda:

Käesoleva kalendriga on soovile vastu tulnud, andmeid taevanähtuste kohta, nagu päikese ja kuu tõusud ja loojangud, planeetide liikumised jne., teha kõigile kättesaadavaks. Et tutvustada laialisemaid ringkondi, kes erilisest teaduslisest tööst on eemal, selle töö saavutustega, on juurelisatud ülevaated mitmesuguseist astronoomia küsimusist ja lühikesed kokkuvõtted tähetorni publikatsioones ilmunud spetsiaaltöist. Loodame, et publikum lahkesti vastu võtab meie algatust ja et tulevikus meie kalender võib aastast aasta ilmuda.¹⁵

Kalender hakkas tõepoolest ilmuma „aastast aasta“, ka läbi raskete sõja-aastate. Vaid 1951. aasta kalender jäi süngel Stalini ajal vahele. Trükituna ilmus kalender täpselt 100 korda, viimaseks jäi 2024. aasta oma. Järgmised on saadaval ainult internetis.¹⁶

Raamatuaastale kohaselt pöörame siinse kirjutise lõpuosas aga põgusalt tähelepanu ka Tõraverest alguse saanud eestikeelsetele raamatutele. 2024. aasta sügisel täitus uue observatooriumi avamisest Tõraveres 60 aastat. Kuna akadeemiline aasta

¹⁴ Viimane teadaolevalt 1943. Veidi muudetud kujul ilmus see õpikuna „Astronoomia XI klassile“ veel vähemalt 1945. ja 1947. aastal.

¹⁵ Eessõna. – Tartu Ülikooli Tähetorni kalender 1924. aastaks. Tartu: Tähetorni kirjastus, 1923.

¹⁶ <https://kosmos.ut.ee/et/uudis/ilmus-tahetorni-kalender-2025> (2.09.2025). Seda eripärast väljaannet, mida teatud mõõndusega võib pidada vanimaks pidevalt ilmuvaks eestikeelseks populaarteaduslikuks ajakirjaks, on lähemalt tutvustatud sellesama kalendri juubeliväljaandes ja ajalehes Sirp, vt J. Einasto. Tähetorni Kalender 100. – Tähetorni kalender 2024. Koost. T. Viik, L. Leedjärv, K. Annuk. Tõraveres: TÜ Tartu observatoorium, 2023, lk 53–60; T. Viik, L. Leedjärv. Kuivi fakte saja-aastase kalendri kohta, lk 61–62; L. Leedjärv. Saja aasta kalender. – Sirp, 8.12.2023, lk 10–11.

2024/25 kattub osaliselt eesti raamatu aastaga, tekkis mõte tähistada seda tähtpäeva väikese raamatunäitusega Tartu Ülikooli raamatukogus. Karin Pai eestvõtmisel sai kokku umbes 40 eestikeelset raamatut, temalt pärineb ka näituse pealkiri „Tähekirjadest kirjatähtedeni“.¹⁷

Ei hakka siinkohal kohut mõistma, kas 40 raamatut 60 aasta jooksul on vähe või palju. Tasub aga silmas pidada, et omakeelsete populaarteaduslike raamatute kirjutamist ei peeta tavaliselt teadlaste põhitööks ega isegi mitte kõrvalkohustuseks. Pigem on see nagu salakaup, mis tasapisi ingliskeelsete teadusartiklite vahele imbub. Alles päris viimastel aastatel on märgata, et sellist rahvavalgustuslikku tegevust on hakatud hindama ja mõne projekti puhul isegi nõutakse. Igal juhul on mõned teadlased – ilmselt nagu omal ajal saksa soost vaimulikudki – tundnud kõigest hoolimata tungi oma teadmisi rahvale raamatute vahendusel edasi anda.¹⁸

Ja muidugi leidub täheteadlastele lisaks laia silmaringiga haritlasi, kes ei häbene kirjutada teemal, mis esmapilgul näib tema erialast õige kaugele jäävat. Rahvusvahelisel astronoomia aastal 2009 ilmus võib-olla paljudele üllatuseks Jaan Kaplinski (1941–2021) „Teispool sinist taevast“. Pärast kirjaniku surma anti välja selle kordustrükk. Tegemist on teaduslikult täpse ja asjaliku taevaste asjade käsitlusega, mis samal ajal on kirjamehest autorile kohaselt naudinguga loetav.

Tähistaevas on inimesi köitnud ajast aega. Arusaamine sellest, mis on tähed ja mis on tähtede taga, on mõne tuhande aasta jooksul – eriti aga viimase saja aastaga – kardinaalselt muutunud. Arusaamist loovad kirjatähed, mida on eestikeelseteks raamatuteks kokku pandud 500 aastat. Nagu nägime, on neid tähti üle 300 aasta kasutatud ka taevaste tähtede lähemalt äraseletamiseks. Kui esialgu oli see humanistlike rahvavalgustajate pärusmaa, siis viimased sadakond aastat on sellega tegelenud eesti soost professionaalsed astronoomid ehk täheteadlased. Kuigi nende põhitöö on tänapäeval suuresti taevatähtede konverteerimine arvude massiivideks ja sealtkaudu ingliskeelseteks teadusartikliteks, on ikka leitud aega ja energiat seada eesti keele kirjatähti kokku nii, et kogu eesti rahvas võiks neid nautida. Mis on raamatusse raiutud, jääb igavesti püsima.

¹⁷ Näitus oli raamatukogu kolmanda korruse trepigaleriis avatud 27. veebruarist 24. aprillini 2025.

¹⁸ Nende raamatute seas on nt H. Eelsalu. Astronoomialeksikon. Astronoomia XXI sajandi künnisel: maailmapilt, mõisted, ajakorraldus ja arengulugu. Tallinn: Eesti Entsüklopeediakirjastus, 1996; Universum. Koost. R. Veskimäe. Tallinn: Ajakiri Horisont, 1997, 1998; Universumi mikromaailm. Koost. J. Lõhmus, R. Veskimäe. Tallinn: Reves Grupp, 2003; Maa Universumis: möödanik, tänapäev, tulevik. Koost. H. Nestor, A. Raukas, R. Veskimäe. Tallinn: Reves Grupp, 2004; Universum valguses ja viimas. Koost. U. Veismann, R. Veskimäe. Tallinn: Reves Grupp, 2005; U. Veismann. Inimene ilmaruumis. Tartu: Ilmamaa, 2024; A. Kallis. Kodune ilmaraamat. Tallinn: Maalehe Raamat, 2014; L. Leedjärv. Meie kosmiline kodu. Tallinn: Ühinenud Ajakirjad, 2022, 2024; J. Jaaniste, E. Saar. Täheatlas. Tartu: Tartu Tähetorni Astronoomiaring, 2024. Sealhulgas on kolm raamatut ilmunud rahvuslikus suursarjas „Eesti mõttelugu“: E. Öpik. Meie kosmiline saatus. Tartu: Ilmamaa, 2004; J. Einasto. Tumeda aine lugu. Tartu: Ilmamaa, 2006; L. Leedjärv. Rännakud kõiksuses. Tartu: Ilmamaa, 2020.